

Kommentar til Helge Sandøy: «Språkstyring og språkendring i Noreg. Politikk eller kulturelt hegemoni?»

Professor Finn-Erik Vinje, Universitetet i Oslo

Jeg takker Helge Sandøy for foredraget, det er utmerket at blikket iblant heves over de filologiske detaljspørsmålene. Jeg – som får sies å ha et annet språkpolitisk utgangspunkt enn Sandøy – har med utbytte tilegnet meg hans synsmåter. At foredraget også egger til motsigelse, er ingen innvending, snarere tvert om. På oppfordring skal jeg komme med noen spredte betraktninger og notiser.

Tillat meg først et par personlige bemerkninger. Så vidt jeg ser, er jeg i denne digre forsamlingen den eneste overlevende fra Språkrådets første periode (fra februar 1972). Jeg var med på liberaliseringsvedtaket og satt i det såkalte særutvalget som forberedte 1981-rettskrivningen. Det går klare forbindelseslinjer fra den gang til de språkpolitisk omveltende begivenheter på overgangen til tjuendretallet som markeres her i dag.

Selv var jeg i 1970-årene skeptisk til den liberalisering som vi måtte gå med på. Jeg forestilte meg at når man løsnet på det språkpolitiske jerngrepet, skulle den svarteste språklige reaksjon få spillerom. Jeg tok feil.

Folk fortsatte å skrive stort sett som de før hadde gjort før – dvs. moderat bokmål. I visse sjangrer de siste tiår av 1900-tallet har imidlertid ledige, dagligdagse former presset på. Det skyldes ikke departementale direktiver eller pålegg fra Språkrådet – det er samfunnets nye ledige, uformelle samværsformer som får sitt språklige uttrykk. Aftenposten, som er et pålitelig barometer, har i dag et innslag av talespråksformer som ville vært utenkelig i 1970-årene.

Den tvil begynner å nage en gammel språkrøkter med oppvekst i Gerhardsenepoken: Kanskje det likevel ikke spiller noen særlig rolle hvordan vi normerer? Kanskje det forkjetrede uttrykket ”fri språkutvikling” har mer for seg enn vi trodde?

Folk som jeg hadde gjennomlevd den mest intense samnorskperioden, med toppunktet i 1938. Selv begynte jeg på skolen i 1942 og ble ikke bare berørt av revolusjonen i 1938. I august 1942 fikk vi også nazirettskrivningen på halsen. Jeg husker at vi i skjønnskriftboka måtte skrive ”no”. Det så rart ut.

Men det var samnorskideen. Tanken var at to skriftspråkstradisjoner planmessig skulle brytes ned og gå opp i en større enhet – et fullgyldig uttrykk for norsk folkemål i by og bygd. Jeg tenker på Sigmund Skard når jeg sier dette, ingen kunne som han gi veltalende uttrykk for dette prosjektet – jeg hørte ham tidlig i min studietid, og det gjorde sterkt inntrykk. Da var han for øvrig formann i Noregs mållag.

Ideen var vakker og engasjementet stort – vi bet tennene sammen og satte de foreskrevne former på papiret. Det så ikke pent ut, og det medførte kontinuerlige stilbrudd – men vi var villige til å yte de ofre som måtte til, underveis mot det forjettede land – ett mål i Norge. Ikke minst innen det norskfilologiske miljø var begeistring stor. Fagtradisjonen her er meget sterk og kunne fortjene en egen omtale.

Optimismen var stor. I 1918 forespeilte Didrik Arup Seip sine generasjonskamerater at ett språk i Norge var innen rekkevidde, i 1936 foreslo Bymålslaget at en av de to stilene til examen artium skulle skrives på samnorsk. Iversen-nemnda sa rett ut i et oppsiktsvekkende utsagn at dersom riksmålet gikk over til preteritum på -a i ord som *kasta*, var i virkeligheten samling oppnådd.

Språkpolitikken var – og til dels er – innrettet på nynorskens premisser. Nynorsken hadde preterium *braut* og *fauk*, men ikke *brøyt* og *føyk*, derfor kunne heller ikke bokmålet ha *brøyt* og *føyk*, enda dette virkelig var folkemål. I 1959 fikk *skau* aller nådigst innpass i en klammeform, men den satt langt inne, for nynorsk hadde bare *skog*. Ved samme anledning ble *verken* uten *h* innført som eneform, det var fordi nynorsk trengte et alternativ til *korkje* og ikke kunne innføre ord som begynte med *hv-*. For øvrig har neppe noe enkelt rettskrivningsvedtak forårsaket så stor irritasjon blant bokmålsfolk som dette bortfallet av *h*, og nå er altså *hv-* på vei inn igjen. Att og fram.

Fordi nynorsken ikke har noe normaltalemål, skal heller ikke bokmålet ha det – derav det famøse *bannan*-vedtaket. Språkrådets årsmelding omtaler den motvillige reaksjon som dette vedtaket forårsaket, og mener at det hele skyldtes en misforståelse: Folk trodde at det var *skrivemåten* som skulle endres! Årsmeldingen kan åpenbart ikke forestille seg at man ved *bannan*-vedtaket støtte an mot en utbredt normbevissthet i befolkningen.

Grunnlaget for tilnæringsstrevet var Kohts oppfinnelse ”norsk folkemåls grunn”. Som den innflytelsesrike Knut Liestøl sa: Der – på norsk folkemåls grunn – befant jo nynorsken seg fra før, så det var riksmålet som måtte tåle de mest omveltende inngrep.

Siden 1917 og før det har nynorske og bokmålske språkpolitikere i komiter, nemnder og råd sittet sammen ansikt til ansikt. Det var helt logisk, for poenget var jo å pønske ut fellesformer og snakke seg sammen om veien til samnorsk.

Men det gikk ikke an å administrere seg fram til samnorsk, og det berodde især på bokmålet; den grammatiske strukturen der var for rotfestet – likeså de stilistiske konvensjoner.

Så har myndighetene snudd trill rundt: I stedet for å forsøke rive ned grensene mellom målformene er det nå et uttrykt mål at de to målformene skal stabiliseres som atskilte størrelser. Ja, man mener nå simpelthen at tospråkligheten er et gode, eller en *ressurs*, som man sier – altså ikke lenger et problem som skal løses.

”No gjeld det at riksmålet ikkje fær ro på seg,” sa Arne Bergsgård, en av mennene bak 1938-rettskrivningen. No gjeld det at riksmålet *fær* ro på seg, sier departementet og Stortinget nå.

Min generasjon var utsatt for et språkpolitisk eksperiment som ikke lyktes. Jeg følger ikke Sandøy når han sier at den offentlige språkplanlegging i Norge i første halvdel av 1900-tallet var vellykket – i den forstand at planleggerne oppnådde sine mål. Nei, de gjorde ikke det, og det gjorde sterkt inntrykk på meg da jeg hørte at Halvdan Koht en gang omkring 1960 så tilbake på sitt liv og resignert konstaterte at kampen for folkemålet ikke var ført til seier. Også Seip – han som så for seg ett språk i landet – måtte innse at slik var det ikke gått.

Makt er evnen til å nå de målene man setter seg, mot andres vilje og på tvers av andres interesser, sier Jon Elster. Makt må skjelles fra **tvang**, som er en av flere måter makt utøves på.

Noen ganger er former for maktbruk dramatiske og synlige, andre ganger kan maktens utøver være usynlig. Et eksempel på usynlig makt fra den parlamentariske virkelighet i Norge i dag, med mindretallsregjeringer: Hvis regjeringen bare legger fram slike proposisjoner for Stortinget som den regner med at Stortinget vil godta, har Stortinget makten uten å utøve den.

Makt og maktutøvelse finnes både i den lille og den store sammenheng, og i forholdet mellom klasser, kjønn, organisasjoner og institusjoner. Denne kommer ikke bare til uttrykk i kodifiserte regler, la oss si skolens rettskrivningsregler eller diverse språklige kvotestemmelser, men i form av såkalt **strukturell vold**.

Det må være en slik makt Sandøy fortrinnsvis tenker på når han kopler maktbegrepet inn i forholdet mellom bokmål og nynorsk. Strukturer i vårt samfunn utøver makt ved å tvinge mennesker over i et handlingsalternativ.

Når nordmenn møter svensker, begynner de gjerne å snakke et slags svensk-norsk blandingsmål, noe som kan irritere andre nordmenn over alle grenser. Det omvendte skjer ikke. Det er lett gjort å peke ut grunner til at det er sånn – men det er altså snakk om strukturell vold.

Likeså når flere og flere av dem som har hatt nynorsk som hovedmål, går over til å skrive bokmål, da er det strukturell vold – idet en slik overgang fra et eller annet synspunkt ikke er i samsvar med disse menneskenes **egentlige** interesser.

Når det i vårt samfunn i dag gjennom hele etterkrigstiden har vært et drastisk frafall fra nynorsk, da er det strukturelle maktfaktorer som har vært i spill. I 1943 hadde ca. 34 % av grunnskolelevnene nynorsk, i dag er det 14,4 %, med ytterligere fall til ca. 8 % i videregående skole.

I Språkrådets egen gallupundersøkelse fra år 2000 oppgir 8,5 % at de foretrekker å skrive nynorsk i privat sammenheng. Størst andel nynorskbrukere består av mennesker over 60 år, og vi skal snart dø. Dertil blir nynorsken mer og mer et vestlandsfenomen. Utenfor de fire Vestlandfylkene er det bare 2,5 % av elevene som har nynorsk.

Det gir god mening å forklare denne dystre utviklingen som et resultat av strukturell vold. Andre navn på forholdet kan stikkordmessig være urbanisering, befolkningsmobilitet og massemedier.

Man må se i øynene at for svært mange med nynorsk som hovedmål i skolen faller det lettere å skrive bokmål. Ordbildene derfra omgir dem på alle kanter og blir innprentet i bevisstheten, og dessuten – og det er det viktigste – har ikke bokmålet de samme leksikalske forbudsregler som nynorsk. Forfatteren Arild Dahl skriver i Syn og Segn: ”Som språk er nynorsken framifrå – men det er så forbanna mykje du ikkje får lov til å skrive.”

Både Språkrådet og departementet har de siste år forsøkt å liberalisere, og det har sikkert hjulpet at det puristiske forbudet mot **an-**, **be-**, **-heit** og **-else** er opphevet – men problemet består så lenge man godtar noen slike ord, men desavuerer andre. **Bevegelse** og **beskyttelse** er

tillatt, men visstnok ikke *begynnelse*. *Beskyldning* er et iøyrefallende stilbrot, leser jeg i en autoritativ veiledning. *Begynne* kan det hete, men hvis man trenger det tilsvarende verbalsubstantiv (det er et legitimt behov), kan det ikke hete *begynnelse* – det må hete *begynning*, som ingen sier. Og når man nå kan skrive *beskyttelse* og *hukommelse* – hvorfor da ikke *anseelse*, *beklagelse*, *helbredelse*, *overraskelse*, *lammelse*, *splittelse*, *tilgivelse*, *tillatelse*, *utsettelse*?

Ingen kan holde orden på det system som Språkrådet har lagt opp til.

Ved frokostbordet i dag leste jeg enda en notis om *utbrenthet* og *overanstrengelse* – det er ord som forekommer hyppig i dagens norske språkvirkelighet. På nynorsk kan man visstnok ikke skrive slik – iallfall skal norsklærerne gi elevene beskjed om at de er ”dårlige” ord.

Slik jeg ser det, er dette nynorskens virkelige dilemma: Enten kan man åpne slusene og akseptere folkemål i by og bygd, med alt hva det innebærer av dansk-tysk styggedom – men da mister nynorsken sitt særpreg og blir en avart av bokmålet, bare marginalt forskjellig fra bokmålet radikale form. Eller også kan man stå fanevakt for de Aasen-klassiske idealer, og dermed blir nynorsken vakker, opphøyd og verdig – men et elitespråk, uhyre vanskelig å lære.

Juridisk og formelt er de to målformene sidestilt og har vært det siden 1885, da Stortinget gjorde det såkalte jamstillingsvedtaket, som hvis det ble tatt bokstavelig, var uhyre dristig. Landsmålet var riktignok grammatisk og leksikalsk beskrevet, men temmelig uferdig som skriftspråk. At Knud Knudsen ble trukket inn og likestilt også han, forkludret tiltaket; hans språkstrev var et reformprogram, og det er unektelig snurri å sidestille et reformprogram og det dansk-norske bokspråket.

Men vedtaket i 1885 ble like fullt etter noen år oppfattet som det juridiske grunnlaget for målstrevet, som således fra første stund har seilt på en bølge av nasjonal begeistring – ytterligere styrket av begivenhetene i 1905. Senere er andre momenter kommet til, og jeg tør påstå at nynorsken er meget vel tilgodesett av hele det politiske etablissementet. I Storting og styringsverk er velviljen massiv – det er symptomatisk at det kulturmeldingen nå sier om språk, det handler om nynorsken, og det varsles nye støttetiltak og såkalt positiv forskjellsbehandling. En slik form for diskriminering skal være i tråd med internasjonal rettstenkning, heter det. Jeg var i 22 år språkkonsulent i NRK og så på nært hold hvilke anstrengelser som ble gjort for å oppnå den 25 %-kvoten som Stortinget ville ha. Under de omstendigheter var det fint å være nynorsksøker til stillinger.

Nynorskfolk utgjør en minoritet, men jeg kan ikke forstå at det er grunnlag for å betrakte seg som en forfulgt minoritet, utlevert til maktovergrep fra oss på den andre siden av gjerdet. Nynorsken nyter i dag velvilje fra alle kanter – det er simpelthen politisk korrekt å være nynorskvenn, og det er bred oppslutning om de omfattende økonomiske, politiske og juridiske støttetiltak, kvoteordninger og kontrollinstanser som finnes. Jeg er redd det er et ubehagelig faktum at uten slikt kunstig åndedrett ville nynorsken ligget på sotteseng, og utviklingen er for øvrig ikke lys. Jeg forlater dette punkt.

For sin del dukket Aasen opp på nøyaktig det rette tidspunkt, det var god timing. Landets åndelige elite stod langs veien og heiet overalt der han for. Man bør kunne slå fast at det ingen historisk nødvendighet lå i landsmålsstrevet, vi kunne slik sett gjerne ha fortsatt å skrive slik Eidsvollsmennene gjorde. Men i nasjonalromantikens tid var det markering av den nye statens egenart som var den avgjørende drivkraft. Nasjonalismen var målstrevets *raison d'être*.

Senere tiders målstrevere har oftest sett Aasen i et annet lys, som en slags opplysningssosialist. Hans Vogt – han med den bemerkelsesverdige Vogtkomiteen – tolket målstriden i en marxistisk ramme. Han viser de økonomiske og sosiale forholds innvirkning på dannelsen av nasjonale skriftspråk, og han når den slutning at borgerskapet etter å ha oppnådd den politiske makt, ved sin språklige konservatisme har øvd språklig undertrykkelse mot de lavere klasser. Den gjeldende skriftform har størst prestisje, og i den forstand er det alltid språklig tvang i alle samfunn der det er klasseskiller. Vogt hevder at denne tvang kan være usynlig – for ”Dersom ein vrakar si eiga målform og etterliknar ei onnor, trur ein alltid at ein handlar etter fritt val,” heter det.

Så snart klassekampen var utkjempet og arbeiderne tok makten i samfunnet, ville de også vrake skriftsmålet til det gamle klassesamfunnet og gå over til nynorsk. Her er den nasjonalromantiske ide overført på de sosial klasser. Arbeiderklassen framgang ”vil ... verta hindra av at arbeidarklassa lyt nytta eit mål som er skapt for ei onnor klasse”, skriver Vogt.

I språkvitenskapens historie er denne ideen om det uoppløselige sambandet mellom klasse og språkstruktur især knyttet til den sovjetiske lingvisten Nikolai Jakovlevitsj Marr, hvis ide var at ethvert samfunns språk er knyttet til det som i marxistisk sjargong kalles den ideologiske overbygningen. Til ethvert samfunnsstruktur svarer det én og bare én språkstruktur.

Marrismen gjaldt som offisiell språkideologi i Sovjektunionen like til selveste Josef Stalin i 1950 fordømte marrismen som vranglære. Språket *er* ikke en del av overbygningen; det russiske språk – Pusjkins og Tolstojs – er forblitt det samme som før revolusjonen. En språkforms sosiale prestisje skifter ikke uten videre med politiske omveltninger – enn si med endringer i det parlamaentariske flertall.

Det er et pikant poeng at nettopp Hans Vogt – den nordmann som i brosjyren fra 1932 plederte for de marristiske ideer – selv tok et oppgjør med dem 29 år senere, der Vogt konstaterer at Stalins fordømmelse av marrismen er ”preget av sunn fornuft og klar dømmekraft”.